

EWA MUZYKA-FURTAK

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Zakład Logopedii i Językoznawstwa Stosowanego

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4315-6323>

Zniekształcenia struktury wyrazu spowodowane uszkodzeniami słuchu. Problemy diagnostyczne

Distortions of Word Structure Caused by Hearing Impairments. Diagnostic Problems

STRESZCZENIE

Artykuł dotyczy problematyki zniekształceń struktury wyrazu będących skutkiem uszkodzenia słuchu. Właściwe ich rozpoznanie na etapie diagnozy jest warunkiem powstania właściwego programu terapii. Błędna klasyfikacja tego typu zaburzeń jako szeroko rozumianych problemów leksykalnych prowadzi do błędnej identyfikacji przyczyn ich występowania, co nieprawidłowo ukierunkowuje terapię logopedyczną i negatywnie wpływa na jej efektywność. W artykule zamieszczono przykładowe analizy poszczególnych typów zakłóceń na poziomie struktury wyrazu występujących w mowie dzieci z uszkodzeniami, co ma na celu ułatwienie ich rozpoznania i zróżnicowania z innymi rodzajami zaburzeń dotyczącymi jednostek leksykalnych.

Słowa kluczowe: zniekształcenia struktury wyrazu, zaburzenia mowy osób z uszkodzeniami słuchu, diagnoza surdologiczna

SUMMARY

The article discusses the issues of word structure distortions resulting from hearing impairments. Their proper identification at the stage of diagnosis is a condition for the development of an appropriate therapy program. The incorrect classification of this type of disorders as lexical problems in a broad sense leads to the wrong identification of the causes of their occurrence, which incorrectly guides logopedic therapy and adversely impacts its efficacy. The article contains examples of analyses of particular disorders at the level of word structure found in the speech of children with impairments, which is intended to facilitate their diagnosis and differentiation from other kinds of disorders affecting lexical units.

Key words: distortions of word structure, speech disorders in persons with hearing impairments, surdologopedic diagnosis

ZABURZENIA LEKSYKALNE A ZNIEKSZTAŁCENIA STRUKTURY WYRAZU W DIAGNOSTYCE SURDOLOGOPEDYCZNEJ

Uszkodzenia słuchu są przyczyną powstania zaburzeń leksykalnych o różnym nasileniu i charakterze. Występujące w tym zakresie nieprawidłowości mogą dotyczyć zarówno form wyrazowych, jak i warstwy znaczeniowej słów. Pomimo istnienia oczywistej różnicy pomiędzy nimi bywają one traktowane jako szeroko rozumiane problemy z kształtowaniem się słownika. Opisy zaburzeń leksykalnych zawarte w wydawanych opiniach logopedycznych nie są w związku z tym pozbawione nieścisłości. Często uznaje się wyrazy o zakłóconej strukturze formalnej za przejaw problemów leksykalno-semantycznych czy też słowotwórczych. Źródłem tego typu nieporozumień może być fakt wielofunkcyjności wyrazu: „wyraz pełni jednocześnie wiele funkcji: foniczną, semantyczną, syntaktyczną i gramatyczną. Wielofunkcyjność wyrazu ukazuje jego powiązania z różnymi płaszczyznami języka” (Pluta-Wojciechowska 2014, 55). Zjawisko to jednak stanowi – czego przykładów dostarcza surdologopedia – źródło problemów diagnostycznych. Zignorowanie faktu, iż zaburzenia struktury wyrazu mogą przyczyniać się do pogłębiania trudności z przyswajaniem warstwy znaczeniowej słów (a nawet wyzwać ich pojawienie się), jak również traktowanie – zwłaszcza tych większych – zniekształceń struktur wyrazowych jako neologizmów ma poważne konsekwencje praktyczne (por. Muzyka-Furtak 2013a, 2014). Unikanie na etapie diagnozowania surdologopedycznego szczegółowej analizy lingwistycznej występujących zaburzeń skutkuje błędami w identyfikacji bezpośrednich przyczyn ich występowania, czyli błędnym rozpoznaniem, a w konsekwencji niewłaściwie ukierunkowanym procesem terapeutycznym. Opis lingwistyczny stanowi ważny element deskrypcji sprawności interakcyjnych, umożliwiając postawienie kompletnej i precyzyjnej diagnozy oraz dobór właściwych metod i technik pracy (Grabias 2015)¹. Tym samym jest warunkiem powstania właściwego, bo zindywidualizowanego programu terapii².

¹ Por. zaproponowany przez S. Grabiasa (2015) schemat standardu postępowania logopedycznego, w którym na diagnozowanie składa się deskrypcja (rozumiana jako rejestracja i opis poszczególnych sprawności interakcyjnych) oraz interpretacja (wymagająca uwzględnienia różnych zmiennych, kształtujących obraz obserwowanych zaburzeń i kończąca się rozpoznaniem przypadku).

² Szerzej na ten roli analizy lingwistycznej w diagnostyce surdologopedycznej: por. K. Krakowiak, E. Muzyka, R. Kołodziejczyk *Diagnoza surdologopedyczna* (2015); E. Muzyka-Furtak *Lingwistyczne aspekty terapii zaburzeń mowy dzieci z uszkodzeniami słuchu* (2014).

Punktem wyjścia dla rozważań zawartych w niniejszym artykule jest teza, sformułowana na podstawie obserwacji i długoletniej praktyki terapeutycznej, iż problem zniekształceń struktury wyrazu spowodowanych uszkodzeniem słuchu jest przez surdologopedów niedostrzegany lub traktowany zbyt powierzchownie. Zaburzenia tego typu występują powszechnie zarówno w mowie osób głuchych, jak i niedosłyszących, co wskazuje na konieczność poświęcenia im większej uwagi. Obejmują one kilka sfer warunkujących kształtowanie się kompetencji językowej, wiążąc się bezpośrednio zarówno z ograniczeniami percepcyjnymi, jak i realizacyjnymi. Skutkiem tego zaburzenia struktury wyrazu wykraczają poza trudności z opanowaniem poprawnej wymowy i mają bezpośredni wpływ na kształtowanie się słownika.

W artykule najpierw zostanie zarysowane na podstawie literatury przedmiotu zjawisko zniekształceń struktury wyrazu, a następnie zamieszczona będzie charakterystyka poszczególnych ich rodzajów w oparciu o zgromadzony materiał egzemplifikacyjny.

ZNIEKSZTAŁCENIA STRUKTURY WYRAZU

Zniekształcenia struktury wyrazu określane są także jako odkształcenia, zakłócenia, zaburzenia struktury wyrazu lub szerzej – zaburzenia syntagmatyczne. Jak sama nazwa wskazuje, odnoszą się one do wyrazu jako określonej struktury – sylabicznej, fonemowej i głoskowej oraz połączeń głoskowych i fonemowych. Można je nazwać – jak wskazywał autor językoznawczej klasyfikacji zaburzeń mowy J.T. Kania (2001) – zaburzeniami struktury fonetycznej lub fonologicznej wyrazu. Wyróżniając wśród zaburzeń segmentalnych zaburzenia paradygmatyczne i syntagmatyczne, podkreślał on, iż: „Pierwszy typ narusza w różny sposób inwentarz jednostek, tj. inwentarz głosek lub fonemów (zależnie od interpretacji metodologii opisu), drugi – zasady łączenia jednostek w większych strukturach, przede wszystkim w wyrazach” (Kania 2001, 12). Zniekształcenia struktury wyrazu wynikają ze zmiany ustalonej normatywnie ilości, jakości lub kolejności różnych jego elementów składowych (Kania 2001).

W językoznawczej klasyfikacji zaburzeń mowy J.T. Kania (2001) wydzielił różne rodzaje nieprawidłowości dotyczących struktury wyrazu, określając je jako zaburzenia syntagmatyczne, w odróżnieniu od zaburzeń paradygmatycznych, dotyczących realizacji pojedynczych głosek. Znalazły się wśród nich:

1. odkształcenia ilościowe – polegają na uszczupleniu struktury wyrazu na skutek redukcji sylab, fonemów i grup fonemów (uproszczenia grup spółgłoskowych), np. *lef* ‘zlew’ lub wzbogaceniu struktury wyrazu w wyniku epentezy sylab i fonemów, np. *mleble* ‘meble’;

2. odkształcenia jakościowe – polegają na odmiennym w stosunku do wzorca wypełnianiu fonemami poszczególnych miejsc w strukturze wyrazu; należą tu asymilacje (upodobnienia) całkowite, np. *fafa* ‘szafa’ i asymilacje częściowe, np. *avařka* ‘agrařka’ oraz dysymilacje (rozpodobnienia), np. *styzoryk* ‘scyzoryk’;

3. zmiany dotyczące liniowego uporządkowania sylab i fonemów w wyrazie – przybierają postać metatez sylab, fonemów i grup fonemów, np. *lomokotywa* ‘lokomotywa’;

4. zmiany kombinowane – skutkują znacznymi zaburzeniami struktury wyrazu w wyniku występowania kilku zjawisk jednocześnie, np. *azon* ‘zając’;

5. odkształcenia niesystemowe – mają charakter leksykalny, przyczyny ich występowania tkwią w procesach towarzyszących przyswajaniu danego wyrazu, na ich pojawienie się wpływ wywiera podobieństwo fonetyczne innych wyrazów, kontekst lub konsytuacja³.

Wszystkie te zaburzenia – według J.T. Kania – mają charakter pierwotny. Zaburzenia syntagmatyczne o charakterze wtórnym są spowodowane zaburzeniami paradygmatycznymi. „Zaburzenia pierwotne są wywołane różnymi przyczynami zewnętrznymi, zaś zaburzenia wtórne są determinowane przede wszystkim przez strukturę danego języka lub przez indywidualny system wymawianiowy danego osobnika” (Kania 2001, 13). J.T. Kania opisuje zmiany wtórne spowodowane substytucją, co wiąże się z powstawaniem grup spółgłoskowych nietypowych dla języka polskiego, wymuszonymi uproszczeniami grup spółgłoskowych lub ich ściągnięciami.

Istotny dla oceny głębokości zaburzeń jest fakt, iż pewne rodzaje zniekształceń struktury wyrazów występują naturalnie w mowie w postaci upodobnień czy też uproszczeń grup spółgłoskowych, będąc efektem działania tendencji do zmniejszenia wysiłku wymawianiowego. Należy w nich widzieć zatem zjawisko normatywne. Pomiędzy asymilacjami występującymi w zaburzeniach a tymi charakterystycznymi dla języka polskiego występują zasadnicze różnice, np. w przypadkach zaburzeń mamy do czynienia z asymilacjami całkowitymi, typu *guga* ‘guma’, podczas gdy w języku ogólnym przeważa częściowa. Są również takie, które w ogóle spotyka się rzadko, zarówno w języku ogólnym, jak i w przypadkach patologii mowy, np. dysymilacje, a kwestia ich interpretacji wymaga uwzględnienia szeregu czynników indywidualnych, stąd trudno jest nawet podać bezsporne przykłady (por. Kania 2001, 21–22). Co jednak szczególnie istotne,

³ Jak pisze J.T. Kania, dokładniejsza analiza przykładów zaburzeń z tej grupy wykracza poza ramy wyznaczone opracowaniu poświęconemu zaburzeniom struktury wyrazu. Wskazuje, iż w tej grupie mogą znaleźć się przekłady asymilacji leksykalnych i niektórych kontaminacji, dlatego nie podaje konkretnych przykładów tego typu zjawisk. Nie wyklucza jednak, że w wielu przypadkach bardziej złożonych realizacji analiza językoznawcza może mieć charakter hipotetyczny, gdyż trudno chociażby określić w sposób niekwestionowany, jaka realizacja stanowiła dla dziecka wzorzec, wpływając bezpośrednio na taki, a nie inny sposób wymowy danego wyrazu.

już samo nasilenie występowania zniekształceń struktur wyrazowych może stanowić argument przesądający o ich charakterze i nakazający traktować je jako zjawisko nienormatywne. Przyczynia się ono bowiem znacząco do ograniczenia zrozumiałości wypowiedzi. Co istotne, sama ocena zrozumiałości wypowiedzi jest uznawana za niezbędne kryterium w pełnej diagnostyce zaburzeń mowy, dla rozpoznania ich głębokości, ale także ewaluacji efektów terapii. Te jednostki patologii mowy, w których występuje obniżenie zrozumiałości wypowiedzi, są uznawane za najpoważniejsze zaburzenia porozumiewania się (szerzej na ten temat por. Mirecka 2015). Stopień nasilenia zaburzeń syntagmatycznych może dowodzić istnienia dysfunkcji o bardziej złożonym charakterze, tzn. wykraczających poza zaburzenia wyłącznie artykulacyjne (Sołtys-Chmielowicz 2008). Kwestia właściwej diagnostyki zaburzeń syntagmatycznych nie jest jednak łatwa i jednoznaczna. Jak twierdzi A. Sołtys-Chmielowicz (2008, 136): „Zaburzenia struktury wyrazu będące objawem opóźnienia rozwoju mowy mają w zasadzie ten sam charakter, co normalne, rozwojowe zjawiska obserwowane u młodszych dzieci. W 2. roku życia dzieci mają kłopoty z odwzorowaniem wyrazu nie tylko z powodu nieopanowanego jeszcze systemu fonetycznego, ale też ze względu na brak utrwalenia właściwej postaci wyrazu”. Z drugiej strony w przypadkach zaburzeń mowy spowodowanych konkretnym deficytem, np. upośledzeniem umysłowym, mogą wystąpić zniekształcenia struktur wyrazowych charakterystyczne dla tego właśnie zaburzenia.

Reasumując, wnikliwa analiza zniekształceń struktur wyrazowych w przypadkach zaburzeń mowy może dostarczyć dowodów na odmienną ich charakterystykę od zjawisk typowych dla rozwoju mowy dziecka. Z tego względu należy uznać ją za istotną w procesie diagnostycznym.

Jeśli chodzi o przyczyny pojawienia się trudności z przyswojeniem właściwych struktur wyrazowych, to mogą być one różne, poczynając od nieutrwalenia właściwej postaci wyrazu i trudności z zapamiętaniem kolejności elementów w wyrazie, poprzez trudności artykulacyjne, a kończąc na zaburzeniach percepcyjnych. Odkształcenia struktury wyrazu u poszczególnych dzieci charakteryzuje w związku z tym duży stopień zróżnicowania, co jest kolejnym źródłem trudności diagnostycznych. Skutkuje to również słabo opracowaną metodyką pracy korekcyjnej w tym wybranym aspekcie. W opisach trudności językowych dzieci z uszkodzeniami słuchu zaburzeniom syntagmatycznym poświęca się zdecydowanie zbyt mało miejsca. Niejednokrotnie są one niezauważane lub ignorowane przez surdologopedów. Dzieje się tak nie tylko z powodu braku świadomości istnienia tego problemu u dzieci z uszkodzonym słuchem lub z powodu trudności z analizą i interpretacją wyrazów o zakłóconej strukturze, również nie tylko z powodu wspomnianego dużego zróżnicowania zniekształceń form wyrazowych w mowie osób głuchych i niedosłyszących. Powodem tego stanu rzeczy

może być także fakt, iż wiele spośród występujących zaburzeń syntagmatycznych w przypadkach wad słuchu pojawia się nieregularnie i niekonsekwentnie, tzn. określony wyraz może być realizowany na kilka różnych sposobów, co jest typowym skutkiem ograniczeń percepcyjnych. Pojawianie się tak wielu trudności diagnostycznych nie zwalnia jednak z konieczności podejmowania prób opisu realizacji struktur wyrazowych przez dzieci z uszkodzeniami słuchu. Sposoby zniekształcania wyrazów – po przeprowadzeniu dokładnej analizy – okazują się na ogół powtarzalne, a przez to swoiste dla konkretnej osoby. Ich rozpoznanie ma w związku z tym dużą wartość diagnostyczną. Szczególnego znaczenia nabierają zatem w tym miejscu prace o charakterze studiów przypadków. Zamieszczony w niniejszym opracowaniu opis zniekształceń struktur wyrazów powstałych na skutek uszkodzeń słuchu będzie miał jednak charakter przekrojowy. Koncentruje się na samym nakreśleniu problemu i wskazaniu skali trudności diagnostycznych. Zgromadzony materiał badawczy pokazuje, iż w mowie dzieci z uszkodzonym słuchem rzeczywiście istnieją swoiste i powtarzalne sposoby zniekształcania struktur wyrazowych, typowe dla konkretnego przypadku, charakteryzujące indywidualny w dużym stopniu sposób pokonywania bariery percepcyjnej i wynikających z jej istnienia trudności realizacyjnych. Obserwacja ta wymaga jednak odrębnego opracowania⁴.

PROBLEMATYKA BADAWCZA

Celem niniejszego artykułu jest zwrócenie uwagi na problem występowania zniekształceń struktury wyrazu w mowie dzieci z uszkodzeniami słuchu oraz trudności w diagnostyce różnicującej je z innymi zaburzeniami dotyczącymi jednostek leksykalnych. W nawiązaniu do klasyfikacji językoznawczej zaburzeń mowy J.T. Kani (2001) przedstawiona zostanie analiza poszczególnych rodzajów zaburzeń syntagmatycznych.

Materiał badawczy zebrano w trakcie prowadzonych przez autorkę artykułu zajęć z zakresu terapii surdologopedycznej (transkrypcja nagrań) oraz swobodnych rozmów prowadzonych z uczestnikami zajęć (transkrypcja dokonywana na bieżąco). W całości pochodzi od dzieci ze znacznymi i głębokimi uszkodzeniami słuchu będących w wieku szkolnym. Przedstawione analizy i interpretacje mają charakter jakościowy. Stanowią egzemplifikację konkretnych zjawisk, mającą za zadanie ułatwić surdologopedom proces identyfikacji zaburzeń formy wyrazowej oraz różnicowania ich z zaburzeniami leksykalnymi o charakterze semantycznym lub słowotwórczym.

⁴ Być może w badaniach przeprowadzonych w dużych grupach okazałoby się również, że nieprawidłowości w realizacji struktur wyrazowych spowodowane uszkodzeniami słuchu mają charakterystykę typową dla tego zaburzenia.

ANALIZA ODKSZTAŁCEŃ STRUKTURY WYRAZU

Odkształcenia ilościowe wyrazów są zdecydowanie łatwiejsze do wychwycenia na etapie diagnozowania niż jakościowe. Osobom z uszkodzonym słuchem bardzo często zdarza się redukować różne elementy w wyrazach – pojedyncze głoski, grupy spółgłoskowe, sylaby. Zjawisko to jest z jednej strony naturalnym skutkiem ograniczeń percepcyjnych, z drugiej – wiążących się z nimi bezpośrednio słabszymi możliwościami realizacyjnymi⁵. Spośród odkształceń ilościowych najmniej niepokojów, ze względu na jego powszechne występowanie również w języku potocznym, wzbudza upraszczanie grup spółgłoskowych, zarówno nagłosowych, np. *śotka* ‘szczotka’, *padoxlon* ‘spadochron’, *šymak* ‘ślimak’, jak i śródgłosowych, np. *f’iše* ‘wiśnie’, *rapa* ‘lampa’, *buteka* ‘butelka’, czy też wygłosowych, np. *l’iś* ‘liść’⁶. Upraszczenie wygłosowych grup spółgłoskowych może być skutkiem tendencji do zmniejszenia wysiłku wymawianiowego, wobec tego nie w każdym przypadku wiąże się z występowaniem trudności percepcyjnych czy artykulacyjnych. U dzieci z uszkodzonym słuchem w jednym wyrazie może wystąpić więcej niż jedno uproszczenie grupy spółgłoskowej, np. *vože* ‘gwoździe’.

Szczególnym przykładem uproszczeń grup spółgłoskowych są redukcje w przypadkach asynchronicznej realizacji samogłosek nosowych. Zgodnie z zasadami poprawnej wymowy nie dochodzi tu do realizacji samogłoski nosowej, lecz do wymowy rozłożonej na dwie głoski. W mowie dzieci z uszkodzonym słuchem zdarza się wiele takich realizacji, np.: *šelonko* ‘cielątko’, *paiok* ‘pająk’, *p’ec* ‘pięć’, *žeseć* ‘dziesięć’, *p’eñoze* ‘pieniądze’. Mylnie mogą być one traktowane jako dowód problemów z wymową samogłosek nosowych (a na to wskazują błędy, na jakie można trafić w wydawanych opiniach logopedycznych).

Zdarza się, że grupa spółgłoskowa nie tyle jest upraszczana, co redukowana w całości, np. *zaiō* ‘zając’, *uskafka* ‘truskawka’. Struktura wyrazu jest wówczas zaburzona w większym stopniu, jednak – co istotne – struktura sylabiczna zostaje zachowana, a to stanowi ważną obserwację w zakresie oceny możliwości percepcyjnych danego dziecka, co w dalszej perspektywie jest informacją bardzo ważną w programowaniu terapii surdologicznej.

⁵ Jak pokazują wyniki badań prowadzonych w różnych grupach dzieci z uszkodzonym słuchem, tj. posługujących się fonogestami (Trochymiuk 2008) i językiem migowym (Łobacz 2002), charakterystyka redukcji może być różna, w znaczeniu, może się zmieniać w zależności od sposobu poznawania języka polskiego.

⁶ Przykłady obrazujące określony rodzaj zniekształcenia struktury wyrazu mogą zawierać również inne typy zjawisk, które celowo są pominięte w analizie. Znalezienie przykładów dokumentujących wyłącznie jeden izolowany typ zaburzenia w przypadkach uszkodzeń słuchu jest bardzo trudne i w rzeczywistości stanowiłoby swoiste zaprzeczanie faktom, gdyż złożoność zaburzeń jest typowa dla deficytów słuchowych, zwłaszcza tych stopnia znacznego i głębokiego.

Poza problemami z realizacją grup spółgłoskowych w mowie dzieci z uszkodzonym słuchem zdarzają się redukcje pojedynczych głosek, co – podobnie jak w poprzednim przypadku – może dotyczyć różnych pozycji wyrazowych. W zebranym materiale problem ten dotyczył głównie wygłosów: *kapalu* ‘kapelusze’, *pase* ‘pasek’, *p’ese* ‘piesek’ *zame* ‘zamek’, *kśęsi* ‘księżyc’. Rozpoznanie mechanizmu odpowiadającego za redukcje stwarza szansę pogłębienia charakterystyki ograniczeń percepcyjnych danej osoby i ich wpływu na rozwój mowy, np. przewaga (jak w powyżej cytowanych przykładach) redukcji wygłosów może wskazywać na problemy z ich słyszeniem (co stanowi niewątpliwą przeszkodę w odbiorze końcówek fleksyjnych, a w konsekwencji podstawową przyczynę powstania trudności w ich przyswajaniu i poprawnym posługiwaniu się nimi). Z tej perspektywy zwrócenie uwagi na występowanie redukcji głosek, ale też sylab (o czym będzie mowa w dalszej części artykułu) w wygłosie nabiera szczególnej rangi (nie należy tu zapominać jednak o cechach charakterystycznych pozycji wygłosowej w języku polskim), gdyż umożliwia postawienie dokładniejszej diagnozy w zakresie identyfikacji przyczyn powstania różnego typu trudności językowych osób z uszkodzonym słuchem, nie tylko artykulacyjnych, lecz także trudności z opanowaniem gramatyki.

W mowie osób z uszkodzonym słuchem zdarza się również jednoczesne występowanie (w obrębie tego samego wyrazu) uproszczenia grup spółgłoskowych i redukcji głosek, np. *kui* ‘królik’, *śiiek* ‘cukierki’. Mimo że w zasadzie jest to występowanie jednego typu zjawiska – odkształceń ilościowych, to skala problemów z mową jest w takich przypadkach niewątpliwie większa, czego bezpośrednim dowodem jest znaczący spadek zrozumiałości wypowiedzi.

Szczególnym przypadkiem redukcji są te dotyczące samogłosek, np. *kulal* ‘i’, *kulaty* ‘okulary’, *brus* ‘bluzka’, *autop* ‘autobus’. W tego typu realizacjach dochodzi do poważnych zniekształceń struktur wyrazowych spowodowanych zmniejszeniem liczby sylab. Występowanie takich nieprawidłowości jest szczególnie niepokojące, gdyż świadczy o istnieniu trudności z percepcją struktury sylabicznej słów. Wychwycenie zaburzeń dotyczących redukcji sylab i odróżnienie ich od innych odkształceń ilościowych jest bardzo ważne na etapie formułowania diagnozy, gdyż wpływa decydująco na dobór rodzajów ćwiczeń słuchowych wykonywanych potem w trakcie terapii, np. jeśli redukcje dotyczą wyrazów wielosylabowych (co jest zjawiskiem powtarzalnym wśród dzieci z uszkodzeniami słuchu) bardzo ważne będzie zestawienie odpowiednich ćwiczeń pamięci słuchowej. Egzemplifikując powyższy problem, jeśli dziecko wymawia słowo ‘ślimak’ jako *śimak*, mamy do czynienia z uproszczeniem grupy spółgłoskowej, jeśli realizuje to słowo w postaci *śmak*, dochodzi do redukcji sylaby⁷. Podobne zjawia-

⁷ Obie realizacje pochodzą od tego samego chłopca, który poszukiwał poprawnej realizacji słowa i nie był pewny, która z nich jest poprawna. Kwestia braku stabilizacji wymowy wielu słów w mowie osób z uszkodzonym słuchem stanowi odrębny problem wymagający zbadania i komplikujący diagnostykę surdologicpedyczną.

sko dotyczy przykładów *patolka* ‘parasolka’ (redukcja sylaby) i *paraso* ‘parasol’ (redukcja spółgłoski). Redukcje pojedynczych głosek zawsze wiążą się z mniejszymi problemami percepcyjnymi niż redukcje sylab (mogą być nawet skutkiem wyłącznie trudności realizacyjnych). W przypadkach redukcji sylab stopień zrozumiałości słów jest zdecydowanie mniejszy, a podłoże takich trudności znacznie bardziej złożone niż w przypadku redukcji spółgłosek. Zjawisko to jest stopniowalne, gdyż liczba redukowanych sylab może być większa niż jeden, np. *bras* ‘prasuje’. Wówczas czytelność takiej wypowiedzi poza kontekstem sytuacyjnym jest znikoma. Podobnie rzecz się ma w przypadku współwystępowania redukcji sylab oraz spółgłosek (uproszczeń grup spółgłoskowych), jak w przykładzie *tor'isa* ‘tornister’.

Odwrotnością uszczupień struktury wyrazu jest jej wzbogacanie, czyli występowanie epentez. Według badań A. Trochymiuk (2008) zarówno opisywane powyżej redukcje (opuszczenia), jak i epentezy (wstawienia) manifestują się szczególnie wyraźnie w wymowie dzieci niesłyszących posługujących się fonogestami i odnoszą się do całych sylab, fonemów lub grup fonemów. Poszerzanie struktury sylabowej wyrazów stanowiło nawet w badanej grupie zjawisko częstsze niż redukcje, zwłaszcza epentezy rozbijające grupy spółgłoskowe. Autorka klasyfikuje to jako „strategię unikania trudnych artykulacji” (Trochymiuk, 2008, 222). Z kolei w przypadku spółgłosek można mówić o braku precyzji artykulacyjnej i umiejętnego przechodzenia od jednej artykulacji do drugiej.

Przypadki epentez w odniesieniu do opisywanej badanej grupy badawczej stanowiły zjawisko powtarzalne, jednak trudno jednoznacznie orzec, czy można uznać je za bardziej typowe dla mowy dzieci z uszkodzonym słuchem niż redukcje. Odnotowane przykłady epentez dotyczyły zarówno spółgłosek: *drado* ‘radio’, *zimńatki* ‘ziemiaki’, *monde* ‘młotek’, *ragv'ita* ‘rakieta’, jak i samogłosek: *travaj* ‘tramwaj’, *xoi'izp* ‘chodzą’, *śeśe'uo* ‘krzesło’. Wstawki współwystępujące z innym zaburzeniami struktury wyrazu w sposób istotny obniżają zrozumiałość wypowiedzi, czyniąc ją niekiedy zupełnie nieczytelną dla odbiorcy, zwłaszcza poza kontekstem sytuacyjnym.

Odształcenia jakościowe struktury wyrazów w przypadkach ograniczeń percepcji słuchowej występują powszechnie, jednak z całą pewnością są one trudniejsze do wychwycenia w diagnostyce logopedycznej i właściwego opisanie niż odształcenia ilościowe.

Spośród odształceń jakościowych nieco łatwiej zidentyfikować asymilacje całkowite, a to właśnie one przede wszystkim – według J.T. Kani (2001) – występują w patologii mowy (w odróżnieniu od przeważającej w języku polskim asymilacji częściowej). Zgodnie z ustaleniami autora językoznawczej klasyfikacji zaburzeń mowy charakterystyczna dla nich jest również asymilacja na odległość (w przeciwieństwie do dominującej w języku polskim asymilacji przyległej)

(Kania 2001). Dane te znajdują swoje potwierdzenie w odniesieniu do mowy osób z uszkodzonym słuchem. Powtarzalne i częste są zatem realizacje typu: *lalasko* ‘żelazko’, *zerar* ‘zegar’, *paupka* ‘małpka’, *mam’ot* ‘nam’ot’, będące przykładami asymilacji całkowitych, dokonujących się na odległość.

Co do pozostałych rodzajów asymilacji, do wyjątków w języku ogólnym należą te dotyczące samogłosek, które w przypadkach zaburzeń mowy są tak samo częste jak te dotyczące spółgłosek (Kania 2001). W mowie badanych dzieci z uszkodzeniami słuchu znaczący procent stanowiły upodobnienia samogłosek, czego przykładem mogą być realizacje typu: *losterko* ‘lusterko’, *patarnia* ‘patelnia’, *v’il’isiska* ‘flizanka’.

Ostatnia wskazywana przez J.T. Kanię różnica pomiędzy procesami asymilacji występującymi w języku ogólnym i w zaburzeniach mowy dotyczy pojawiania się w przypadkach patologii wymawianiowej procesu perseweracji (obok właściwej językowi ogólnemu antycypacji). Przykłady tego typu zjawiska w mowie osób z uszkodzeniami słuchu, potwierdzające prezentowane ustalenia to: *bauban* ‘bałwan’, *inny* ‘indyk’, *g’elga* ‘k’elńa’, *x’ixopotam* ‘hipopotam’.

Drugi typ asymilacji, obok całościowych, wyróżnionych przez J.T. Kanię (2001) w językoznawczej klasyfikacji zaburzeń mowy, stanowią asymilacje częściowe. Są one trudniejsze w identyfikacji i występują zdecydowanie rzadziej w mowie osób z uszkodzeniami słuchu. Przykładami asymilacji częściowych mogą być następujące realizacje: *foxel* ‘fotel’, *slatk’i* ‘szklanki’ (pod względem stopnia zbliżenia narządów mowy), czy *xlaga* ‘flaga’, *faxolka* ‘fasolka’ (pod względem miejsca artykulacji).

Przeciwieństwem procesów asymilacyjnych są procesy dysymilacyjne. Jak wyjaśnia J.T. Kania, mają one w przypadkach patologii mowy charakter marginalny, a ich charakterystyka nie jest jednoznaczna. Z tych względów należałoby rozpatrywać je indywidualnie, analizując dokładnie system fonologiczny i realizację grup spółgłoskowych w każdym konkretnym przypadku. W mowie dzieci z uszkodzonym słuchem zjawiska, które można byłoby sklasyfikować jako rozpodobnienia, to np. *žgovńica* ‘dżdżownica’, *v’edurka* ‘wiewiórka’. Niewielka ich liczba stanowi argument potwierdzający pogląd J.T. Kani, iż dysymilacje są procesem sporadycznym.

Metatezy, czyli zmiany w liniowym uporządkowaniu elementów składowych wyrazu, mogą dotyczyć sylab, fonemów i grup fonemów. W mowie dzieci z uszkodzonym słuchem występują wszystkie ich rodzaje, jednak na pewno z mniejszą częstotliwością niż odkształcenia ilościowe. Część metatez jest łatwa do rozpoznania, jak chociażby w przykładach *šereka* ‘siekiera’, *dablyna* ‘drabina’, *xydlaulk’i* ‘hydraulik’, czy *apalta* ‘aparat’, gdzie przestawce ulegają tylko pojedyncze fonemy, więc zrozumiałość wyrazu jest zachowana. Zdarza się jednak w przypadku bardziej złożonych zaburzeń, co ma miejsce w głębo-

kich ubytkach słuchu, że znacznie trudniej zidentyfikować występującą metatezę, bo współwystępuje z innymi zmianami w strukturze wyrazu (zmiany kombinowane) lub pojawia się w zwielokrotnieniu – dwie metatezy w jednym wyrazie, np. *raraſko* ‘kalafior’.

Zmiany kombinowane dają w efekcie znaczne przekształcenia struktury wyrazów (Kania 2001). Z racji złożoności obrazu zaburzeń artykulacyjnych spowodowanych wadą słuchu zjawisko współwystępowania różnych zaburzeń syntagmatycznych w obrębie jednego wyrazu zdarza się bardzo często. Uzasadnione jest zatem uznanie ich za cechę charakterystyczną mowy osób z ograniczeniami percepcji słuchowej. Szczególną uwagę zwraca współwystępowanie odkształceń ilościowych i jakościowych, często są to jednoczesne redukcje i asymilacje, np. redukcja wygłosu z całkowitym upodobnieniem *vedele* ‘videlec’, *inny* ‘indyk’, *kapalu* ‘kapelusze’, czy też uproszczenie grupy spółgłoskowej z całkowitym upodobnieniem, np. *sesy* ‘księżyc’ lub upodobnieniem częściowym, np. *amana* ‘armata’, *uubeze* ‘łabędzie’.⁸

W przypadku głębszych zaburzeń słuchu struktura wyrazu może być zniekształcona w takim stopniu, że identyfikacja wyrazu jest w zasadzie niemożliwa. Egzemplifikacją tego zjawiska mogą być realizacje typu: *rov'inka* ‘chorągiewka’, *korv'inka* ‘konewka’, czy *xulaŕitol* ‘hulajnoga’.

W pierwszym przykładzie (*rov'inka*) doszło do redukcji nagłosowej sylaby *xo-*, a następnie do metatezy sylaby w śródgłosowej *-g'ef-* z jednoczesną – prawdopodobnie wtórnie motywowaną – substytucją *-f'ek-*. Redukcja występujących w sąsiedztwie dwóch głosek tylnojęzykowych (**ronv'egka*) wymuszona została metatezą, stąd wtórnie forma *ronv'eka*. Kolejna przestawka w obrębie sylaby śródgłosowej wraz z substytucją dała w efekcie wyraz *rov'inka*. W drugim przykładzie (*korv'inka*) metatezie sylaby śródgłosowej *-nef-* towarzyszy epenteza głoski *r*; a następnie substytucje w obrębie kategorii dźwięczności *f > v* oraz w obrębie samogłosek *a > i*, które to substytucje prawdopodobnie były bezpośrednim skutkiem zmian syntagmatycznych. W trzecim przykładzie z kolei (*xulaŕitol*) nastąpiła redukcja samogłosek wraz z metatezą spółgłosek *nog > gon* oraz prawdopodobną substytucją i asymilacją całkowitą na odległość. Przykłady tego typu złożonych zjawisk występujących w obrębie jednego wyrazu można byłoby mnożyć. Częstokroć duże zniekształcenia struktury wyrazu klasyfikuje się jako zmiany niesystemowe, a zatem zjawisko o podłożu leksykalnym, co powoduje powstanie nieprawidłowej diagnozy, a w konsekwencji zaburza celowość działań z zakresu terapii logopedycznej. Innymi słowy mówiąc, w wielu zmianach niesystemowych po przeprowadzonej analizie można rozpoznać szereg nakładających się na siebie

⁸ Część przykładów dokumentujących zjawisko współwystępowania zaburzeń ilościowych i jakościowych mogło pojawić się wcześniej w tekście jako egzemplifikacja pojedynczego typu zakłóceń struktury wyrazu.

zaburzeń syntagmatycznych i paradygmatycznych. Terminem, który bywa nadużywany w odniesieniu do wyrazów o znacznie zaburzonej strukturze, zwłaszcza do tych trudnych w interpretacji (a tymi są często właśnie zmiany kombinowane) jest określenie „neologizm”. Jak pisał J.T. Kania (2001, 14): „Większe fonetyczne zniekształcenia wyrazów są zazwyczaj przez niejęzykoznawców traktowane jako neologizmy, co powodować może poważne konsekwencje praktyczne”. W takiej sytuacji również rzeczywiste trudności leżące u podstaw występujących zaburzeń pozostają niezdiagnozowane, przez co nie mogą podlegać korekcie w ramach terapii surdologicznej.

ZAKŁÓCENIA STRUKTURY WYRAZU O PODŁOŻU LEKSYKALNYM

Dla zróżnicowania zniekształceń struktur wyrazowych od innego typu trudności językowych spowodowanych uszkodzeniami słuchu (chodzi w tym miejscu głównie o zaburzenia leksykalno-semantyczne oraz słowotwórcze, por. Muzyka-Furtak 2013a,b) niezbędna, a wręcz kluczowa jest właściwa analiza lingwistyczna, będąca deskrypcją istniejących zaburzeń (por. Grabias 2015).

Niekiedy jednak, zwłaszcza w przypadkach głębszych uszkodzeń słuchu, kiedy to obraz zaburzeń mowy jest bardziej złożony, oddzielenie zniekształceń struktury wyrazu od trudności leksykalno-semantycznych bywa szczególnie trudne, a nawet niemożliwe. Dzieje się tak dlatego, że pojawiające się nieprawidłowości dotyczące formy wyrazowej mogą uruchamiać proces przenoszenia znaczeń (por. Guiraud 1976). Jest to zjawisko często spotykane w mowie osób z uszkodzonym słuchem, jednak do tej pory niewystraczająco zbadane. Z całą pewnością rozpatrywanie zaburzeń struktury wyrazu na tle zaburzeń leksykalnych oraz możliwie pełnej charakterystyki systemu językowego danej osoby stanowi jedyne skuteczne w tej sytuacji rozwiązanie, niwelujące prawdopodobieństwo popełnienia błędów w interpretacji.

Takie problematyczne w ocenie realizacje obrazują przykłady typu: *na uopata* (w znaczeniu ‘na płocie’), gdzie metateza stała się przyczyną skojarzenia z inną jednostką leksykalną, podobną formalnie, czy *ośou* (w znaczeniu ‘orzeł’), gdzie z kolei asymilacja samogłosek lub substytucja prawdopodobnie doprowadziły do przeniesienia znaczenia wskutek zaistniałego podobieństwa nazw (‘orzeł’ – ‘osioł’). W mowie osób z uszkodzeniami słuchu tego typu niejednoznacznie interpretowalnych zjawisk można odnaleźć wiele.

Problem paronomimii i kontaminacji spowodowanej ograniczeniami percepcji słuchowej stanowi kolejną kwestię z pogranicza zaburzeń leksykalnych i zaburzeń struktury wyrazu. U podłoża zaburzeń leksykalnych mogą znajdować się bowiem procesy asocjacyjne, które prowadzą z jednej strony do zmian znaczeniowych, ale

z drugiej także do zmian formy wyrazu (Grabias 1982, Muzyka-Furtak 2013c). Mimo innego mechanizmu odpowiadającego za ich pojawienie się są one – przy zbyt pobieżnie przeprowadzonej analizie – uznawane za zniekształcenia struktury wyrazu lub neologizmy. Wymowa *p'il'iżanka* ‘filizanka’ mogłaby zostać sklasyfikowana jako przebiegająca na odległość i dotycząca stopnia zbliżenia narządów mowy asymilacja (do głoski zwarto-wybuchowej) lub dysymilacja (do głoski szczelinowej), a jednocześnie (i to wydaje się najbardziej prawdopodobne ze względu na ogólną charakterystykę zaburzeń leksykalnych dzieci z uszkodzeniami słuchu) takie zjawisko może być skutkiem skojarzenia z czynnością, do której nazywany przedmiot służy (‘do picia’). Przykładów na poparcie takiej interpretacji można podać wiele, np. *praśculk'i* ‘jaszczurki’, *paupan* ‘małpa’, *tempelatul* ‘temperówka’, *šerp'en* ‘grzebień’. Nawet pojedyncze problemy z wymową (jak chociażby tak powszechne w mowie dzieci z uszkodzonym słuchem te dotyczące dźwięczności) oraz problemy z fleksją mogą wtórnie wywołać asocjacje formalne, które spowodują pojawienie się zaburzeń leksykalno-semantycznych, np. *bra...bras...brazek...obraz* (próba określenia czynności prasowania). W tym przypadku to poszukiwanie właściwej formy wyrazowej stało się źródłem wystąpienia nieprawidłowości, a przy braku właściwego wzorca doszło do skojarzenia z innym, znanym słowem. Tego rodzaju zjawiska nie należą do zaburzeń syntagmatycznych, mimo że błędy w analizie mogłyby doprowadzić do powstania fałszywych wniosków interpretacyjnych.

Jak pokazują powyższe analizy, stopień złożoności problemów dotyczących jednostek leksykalnych jest w przypadku uszkodzeń słuchu na tyle duży, że – jak zostało już powiedziane – wyłącznie rzetelnie przeprowadzona analiza lingwistyczna uprawnia do postawienia kompletnej i precyzyjnej diagnozy logopedycznej, a w konsekwencji zapewnia dobór właściwych metod i technik pracy. Powinna zatem właśnie ona każdorazowo stanowić punkt wyjścia dla formowanych programów pracy terapeutycznej. Dzięki niej istnieje możliwość ograniczenia ryzyka popełnienia błędów diagnostycznych oraz możliwość większej indywidualizacji działań logopedycznych – sukcesywnego korygowania ułożonego programu terapii surdologopedycznej, dokonywanego na podstawie oceny aktualnych możliwości i ograniczeń dziecka (Muzyka-Furtak 2014).

WNIOSKI Z ANALIZ. PROGRAMOWANIE TERAPII

Rozpoznanie i opis dominujących (w znaczeniu powtarzalnych i najczęstszych) w mowie osób z uszkodzonym słuchem typów zniekształceń struktury wyrazu jest szansą na trafne zidentyfikowanie rzeczywistych (bo przejawiających się w produkcjach językowych) skutków ograniczeń percepcyjnych i realizacyjnych oraz stosowanych strategii ich przewycięzania. Ma to szczególną wartość

diagnostyczną, gdyż sposoby pokonywania własnych deficytów w każdym przypadku mają swoją specyfikę, tzn. charakterystykę typową dla danej osoby. Przeprowadzona dokładnie deskrypcja zaburzeń struktury wyrazu umożliwia wychwycenie charakterystycznych dla konkretnego dziecka strategii radzenia sobie z problemami artykulacyjnymi, ale także z problemami w kształtowaniu się warstwy leksykalnej języka. Pozwala rozpoznać znamienne dla konkretnego obrazu zaburzeń mowy rodzaje zniekształceń wyrazów i nie tylko nazwać występujące procesy, ale dostarczyć pełnej charakterystyki indywidualnie występujących działań w obrębie struktur wyrazowych (na przykład dotyczących powszechności występowania epentez spółgłoskowych w określonych pozycjach wyrazowych czy uproszczeń grup spółgłoskowych o takiej, a nie innej strukturze). Przeprowadzona w ten sposób przez logopedę analiza sposobów zniekształcania struktury wyrazu wprowadza duże uporządkowanie w ich interpretacji, co z kolei niejednokrotnie może dowieść, że badane dziecko stosuje typowe dla siebie modele działań (i nie ma aż tyle problemów, na ile wskazywałaby pobieżna ocena zaburzeń). Wówczas program terapii będzie niewątpliwie łatwiejszy do ułożenia i ma szansę stanowić zestaw ułożonych wedle określonych reguł ćwiczeń, nakierowanych na korektę konkretnego problemu, a nie zbioru o bliżej nieuzasadnionej strukturze. Dla surdologopedy układającego program terapii uporządkowanie informacji dotyczących sposobów zniekształcania wyrazów jest bardzo ważne również dlatego, że umożliwi zidentyfikowanie najważniejszych przeszkód stojących na drodze kształtowania się systemu leksykalnego. Z wymienionych względów zaburzenia struktury wyrazu muszą być przedmiotem obserwacji i opisu w trakcie procesu diagnozowania, ale, co najważniejsze, muszą być właściwie interpretowane. Bardzo duże znaczenie z punktu widzenia praktycznego mają zatem w tym momencie badania dotyczące zakłóceń struktury wyrazów spowodowanych wadą słuchu mające charakter studiów przypadków. Na tym etapie rozwoju surdologopedii – również z powodu jej dynamicznego rozwoju w ostatnim dziesięcioleciu – należy uznać je nie tylko za pomocne, ale wręcz niezbędne.

BIBLIOGRAFIA

- Grabias S., 1982, *Paronimia jako proces leksykalny*, „Socjolingwistyka” 4, s. 75–88.
- Grabias S., 2015, *Postępowanie logopedyczne. Standardy terapii*, [w:] *Logopedia. Standardy postępowania logopedycznego*, red. S. Grabias, J. Panasiuk, T. Woźniak, Lublin, s. 13–35.
- Guiraud P., 1976, *Semantyka*, Warszawa.
- Kania J.T., 2001, *Szkice logopedyczne*, Lublin.
- Krakowiak K., Muzyka-Furtak E., Kołodziejczyk R., 2015, *Diagnoza surdologopedyczna*, [w:] *Surdologopedia. Teoria i praktyka*, red. E. Muzyka-Furtak, Gdańsk, s. 134–155.
- Lobacz P., 2002, *Wstępna charakterystyka fonetyczna mowy wybranej grupy dzieci niesłyszących*, „Scripta Neophilologica Posnaniensia” 4, s. 29–50.

- Mirecka U., 2015, *Z zagadnień oceny zrozumiałości wypowiedzi osób z zaburzeniami mowy*, [w:] *Metodologia badań logopedycznych z perspektywy teorii i praktyki*, red. S. Milewski, K. Kaczorowska-Bray, Gdańsk, s. 74–85).
- Muzyka-Furtak E., 2013a, *Jakościowa charakterystyka zaburzeń leksykalnych dzieci z uszkodzonym słuchem*, „Logopedia” t. 42, s. 133–145.
- Muzyka-Furtak E., 2013b, *Neologizmy uczniów niesłyszących jako źródło humoru*, [w:] *Humor w kulturze i edukacji*, red. E. Dunaj, I. Morawska, M. Latoch-Zielińska, Lublin, s. 181–199.
- Muzyka-Furtak E., 2013c, *Paronimia w rozwoju leksykalnym dzieci słyszących i niesłyszących*, [w:] *Język. Człowiek. Społeczeństwo*, red. J. Panasiuk, T. Woźniak, Lublin, s. 685–715.
- Muzyka-Furtak E., 2014, *Lingwistyczne aspekty terapii zaburzeń mowy dzieci z uszkodzeniami słuchu*, [w:] *Terapia logopedyczna*, red. D. Baczała, J.J. Błęszyński, Toruń, s. 220–236.
- Sołtys-Chmielowiec A., 2008, *Zaburzenia artykulacji. Teoria i praktyka*, Kraków.
- Pluta-Wojciechowska D., 2014, *Fonem jako prototyp i kategoria radialna: Koncepcja kognitywna*, „Logopedia Slesiana”, t. 3, s. 50–67.
- Trochymiuk A., 2008, *Wymowa dzieci niesłyszących. Analiza audytywna i akustyczna*, Lublin.

